

Fatma Aliye Hanım'ın Tarihçiliği¹

Cevdet Kırpık*
Erciyes Üniversitesi

Öz

1862 yılında doğup 1936'da ölen Fatma Aliye, popüler olmuş bir yazardı. Türk tarihinin ilk kadın yazarlarından olup daha çok romancılığı ile tanınmaktadır. Fakat felsefe, kadın, İslamiyet, şiir ve tarih gibi alanlarda da eser vermiştir. Yazarın tarihçiliği ise şimdiye kadar ihmal edilmiş, ciddi bir değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. Hâlbuki tarihçiliğinin ortaya konulmasında son derece kıymetli bilgiler içeren iki adet eseri bulunmaktadır. Bunlardan ilki H. 1331 (1912-1913) yılında yayınlanan Tarih-i Osmanînin Bir Devre-i Mühimmesi Kosova Zaferi-Ankara Hezimet-i, ikincisi ise bundan bir yıl sonra yayımlanan Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı'dır.

Bu makalede yazarın tarihçiliğini ortaya koymak için kullandığı yerli ve yabancı kaynaklar, tarihi olayları ele alış tarzı, kullandığı üslup ve dil ile tarihe yüklediği misyon gibi konulara değinilmektedir. Belki de ilk Türk kadın tarih yazarı olan Fatma Aliye'nin tarihi olayları kadın perspektifinden nasıl değerlendirdiği de ayrıca incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fatma Aliye, tarihçi, Cevdet Paşa, tarih, Osmanlı.

* Prof.Dr. Cevdet Kırpık Erciyes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Kayseri-Türkiye. E-posta: cevdetk@erciyes.edu.tr, cevdettk@gmail.com ORCID ID: 0000-0002-2183-1255.

Fatma Aliye Hanım and Historiography

Cevdet Kırpık
Erciyes University

Abstract

Fatma Aliye (1862-1936) was a popular female author and one of the first Turkish woman history writers. She was better known as a novelist, however, Fatma Aliye also published works on philosophy, Islam, women, poetry and history. Her historical works have been generally ignored and have not yet been analyzed. Two of her works are evidence of her worth as an historian. The first one published in 1331(hijri calendar) (1912-1913) was titled Tarih-i Osmaninin Bir Devre-i Mühimmesi Kosova Zaferi-Ankara Hezimetı (An Important Era of Ottoman History: Kosovo Victory-Ankara Defeat) and the second one published in 1916 was Ahmed Cevdet Pasha ve Zamanı (Ahmed Cevdet Pasha and His Time).

This article aims to analyse and evaluate Fatma Aliye's history writing. In this respect, the use of local and foreign sources, the approach to historical events, the style and language will be examined. The way Fatma Aliye; probably the first Turkish woman history writer, evaluated historical events from a woman's perspective is also examined.

Keywords: Fatma Aliye, historian, Cevdet Pasha, history, Ottoman.

Giriş

Bir zamanların meşhur yazarı Fatma Aliye Hanım 14 Temmuz 1936'da öldü. Ne vakittir Pangaltı ve Beyoğlu'ndaki apartman dairelerinde pekiyi olmayan şartlarda münzevi bir hayat sürmekteydi. Git gide ağırlaşan hastalığı ile diğer bazı özel sebeplerden² dolayı yazıp çizmeyi bir hayli zaman olmuştu (Aşa, 1993: 39-40). Türk yazı hayatının bu şöhretli yazarının inzivaya çekilmiş olması kültür hayatı açısından talihsiz bir durumdu. Kimdi Fatma Aliye? Yazdıkları, görüşleri, okuyucuyu etkileme düzeyi neydi? Bütün bu sorulara bir makale kapsamında cevap vermek zor. Esasında hakkında birçok araştırma da yapılmış durumda. Bunun için bu çalışmada yazarın şimdiye kadar üzerinde durulmamış bir yönü olan tarihçi kimliğine değinilecektir.

Fatma Aliye, XIX. Yüzyıl Osmanlı devlet adamlarının önde gelen simalarından biri olmanın yanında resmi devlet tarihçisi ve hukukçu Cevdet Paşa'nın kızı olmanın ötesinde sahip olduğu muhtelif meziyetleri ve ortaya koyduğu eserleriyle tanınmaktaydı. Kendisi bilgi birikimi, ele aldığı konular, ortaya koyduğu eserler ve basın aracılığı ile sesini duyurması gibi nedenlerle II. Meşrutiyet'e kadarki dönemde şöhret sahibi ve en gözde kadın yazarlardan biriydi. Hatta Fatma Aliye'nin şöhreti ülke sınırlarını aşmıştı. Amerikalı bir grup kadın eserlerini bildikleri bu kadını ziyaret ederek tanışmış ve kitabı yazarın o olduğu konusunda şüpheleri kalmayarak geri dönmüşlerdi.³ Onun Amerika'da bu derece tanınması, 1893'teki Şikago sergisi münasebetiyle olmuştu. Yazarın sergiye katılması gündeme gelmiş, hatta bu vesile ile II. Abdülhamit'in direktifiyle bazı üst düzey yabancı kadınlarla görüşme yapması bile planlanmıştı.⁴ Fatma Aliye'nin padişahın güvenini kazandığı, iltifatına mazhar olduğu ve bazen ülkeye gelen misafirlerle ilgilenmek üzere padişah tarafından görevlendirildiği bilinmektedir.⁵

Osmanlı Devleti'nde bir kadının bu tür faaliyetleriyle ön plana çıkması sık rastlanır şeylerden değildi. Fakat ülkedeki zihniyet değişimi, bu nevi girişimlere uygun bir zemin ortaya çıkarmaya başladı. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kızların eğitime yönelik gelişmeler (Ergin, 1977:457-459; Kodaman, 1991:97-101; Akyüz, 1999:143-144, 151, 158; 12-32), ailelerin kızların eğitime dair değişen görüşleri ve basın hayatının ilerlemesi gibi faktörler, kadının gündelik hayattaki ve kültür çevrelerindeki etkisini kuvvetlendirmekteydi. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren kadınlar basında ve toplumun gündeminde önemli bir yer tutmaya başlamış, kendi sorunlarını ve taleplerini bizzat ülke gündemine taşımışlardı (Zihnioğlu, 1999:337-338).

Bilhassa şiir, roman, hikâye gibi edebî türlerde eserler veren kadın yazarlar, tarihi konulara fazla ilgi göstermediler. İşte Fatma Aliye bu noktada diğer kadınlardan ayrı bir konuma sahiptir. Sebebi ne olursa olsun bir kadın olarak tarih yazımıyla uğraşması dikkate değer olup, muhtemelen ilk Türk kadın tarihçisidir. Buna karşılık Fatma Aliye hakkında şimdiye kadar yapılan az sayıda araştırma tarih alanındaki çalışmalarına ya pek az yer verilmiş yahut hiç değinilmemiş, daha çok edebî yönü ile kadın hakları savunuculuğu ön plana çıkarılmıştır.⁶ Hâlbuki ki tarihçiliği mutlak anlamda önem arz eder.

Bu çerçevede yazarın aldığı tarih eğitiminin niteliği, tarihe ilgi duyma sebebi, tarih yazım metodu, dil ve üslubu, etkilendiği tarihçiler ile tarih görüşü üzerinde durulacaktır. Öte yandan bir kadın olarak tarihi olaylara nasıl bakmış, nasıl yazmıştır? Çünkü ona gelinceye kadar Osmanlı'da tarih yazarları hep erkektir. Tarihin bir kadın tarafından yazılmış olması, tarihi olaylara yaklaşımı nasıl etkiler? Bu soruların cevaplarını layıkıyla verebilmek için önce onu kısaca tanımaya ve eğitim hayatını gözden geçirmeye ihtiyaç vardır.

Eğitimi ve Tarihe Olan İlgisi

1862 yılında doğan Fatma Aliye devrin hali vakti yerinde olan ailelerinde olduğu gibi eğitim hayatına özel hocalardan aldığı derslerle başladı. Okuma yazmayı erken yaşlarda öğrendi. Din, güzel ahlak, yazı yazma gibi konulara ilave olarak Fransızca dersleri aldı. Fransızca'yı avukat ve hekim olan Beyrutlu İlyas Matar veriyordu. İlk çocukluk çağından itibaren okumaya karşı aşırı bir ilgisi vardı. İlerleyen yıllarda Fransız kökenli Alfa'dan Fransızcaya ilave olarak edebiyat ve ahlak konularında da dersler aldı. (Ahmet Mithat, 1311:53, 62). İlyas Matar, Beyrutlu olmasından dolayı bildiği Arapçayı da Fatma Aliye'ye öğretmeye çalıştı. Beş yaşından on yaşına kadar ağabeyi Ali Sedat Bey'in öğretmenini Mustafa Bey'den düzenli olarak eğitim aldı.

Küçük yaşından itibaren akranlarından farklı olarak kitaba ve okumaya karşı aşırı merakı olan Fatma Aliye, yedi yaşlarına geldiğinde Battal Gazi, Kankardeşi, Muhayyelât-ı Aziz Efendi ve Binbirgece Masalları gibi kitapları okumuştur. Onlu yaşların başlarında okuma merakı gittikçe artan Fatma Aliye, özellikle devrin meşhur yazarı Ahmet Mithat'ın eserlerini hayranlıkla takip etmiş, daha sonra aralarında manevi evlat-baba ilişkisi doğmuştur. Bu sebeple Ahmet Mithat, kendisini onun öğretmenleri arasında sayar (Ahmet Midhat Efendi, 1994:14-31, 41-51).

Çocukluk ve gençlik yıllarında eğitimiyle bizzat ilgilenemeyen babasının, yirmi beş yaşlarına geldiğinde devreye girdiğini görmekteyiz. Fatma Aliye, Volante'yi Meram adıyla Fransızcadan Türkçeye çevirip yayımlamasıyla dikkatleri üzerine çekti (Ahmet Midhat Efendi, 1311:74) Yaklaşık beş yıl boyunca Cevdet Paşa ile kızı arasında sabahdan akşama kadar sürüp giden sohbetler olmuş, bu sohbetleri Fatma Aliye bir ders olarak kabul etmiş (Fatma Aliye, 1331:11; Fatma Aliye, 1332:17), derslerde tarihten felsefeye, dinden mantığa kadar birçok konu⁷ derinlemesine işlenmiştir (Ahmet Midhat Efendi, 1994:86-96).

Gerek hocaları gerek kendi yeteneği ve gerekse bulunduğu muhit ile okumaya karşı duyduğu alaka zamanla Fatma Aliye'de yazı yazma isteğini doğurmuş, ilk olarak Georges Ohnet'in Volonté adlı eserini Türkçe'ye Meram adı ile çevirerek (Toros, 1998:218), yazarlığa adım atmıştır. Yazarın, daha sonra yaptığı kısa tercüme Tercüman-ı Hakikat gazetesinde yayımlanmıştır (Aşa, 1993:90-91). Genelde romancı kimliği ağır basan ve ilk Türk kadın romancısı olarak bilinen Fatma Aliye, aynı zamanda felsefe, İslamiyet ve kadınlara dair eserler ile çeşitli konuları içeren makaleleri, nutukları ve şiirleri de olan bir yazardır.⁸

Dönemde Osmanlı Tarihçiliği

Yazarın tarihçiliğini gereği gibi ortaya koyabilmek için gerek eğitim aldığı ve gerekse eserlerini yazdığı dönemde ülkedeki tarihçiliğin temel özelliklerine göz atmakta fayda vardır. XV. yüzyılda başlayan Osmanlı tarihçiliği (Afyoncu, 2003:101-106), XVI. yüzyıldan itibaren İran edebî tarihçiliğinin tesiri altına girmiş olup, bu anlayışla yazılan tarihler, olayları meydana geliş sırasına göre kaydetmekte, sebep-sonuç ilişkisine dair tahlillerde bulunmamaktaydı. Bu durum bazı istisnaları olmakla birlikte Tanzimat'a kadar öylece gelmişti. İstisnayı teşkil eden Ali Çelebi, Katip Çelebi, Müneccimbaşı ve Naima gibi tarihçiler pragmatik-öğretici anlayışla olayların sebep ve sonuçları arasında münasebet kurmakla birlikte derine inememiş yüzeysel kalmışlardı (Yinanç, 1999:573-576).

XVIII. yüzyılda başlayan ve Tanzimat'la hızlanan Batı'yı daha yakından tanıma girişimleri, tarihçilik alanında da kendini göstermeye başladı. Özellikle 1792'de III. Selim zamanında Avrupa'da daimi elçiliklerin kurulması ve II. Mahmut zamanında Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi gibi sebeplerle Tanzimat döneminde Avrupa dillerine vakıf insanların sayısı arttı. Bu durum hem Avrupa ve dünya tarihinden haberdar olmayı hem de farklı tarih metodlarının alınmasını kolaylaştırmaktaydı. Tanzimat'tan sonra Avrupa dillerini bilen tarihçiler yetiştiyse de bunların birçoğu seleflerinin peşinden giderek modern tarih yazıcılığının gereklerini yerine getiremediler. Dönemdeki vakarıvisler ve diğer tarihçiler arasında Ahmet Cevdet Paşa ve Hayrullah Efendi gibi Avrupalı çağdaşları ayarında veya onlara yakın eserler vücuda getirenler oldu. Bütün bunlara rağmen Tanzimat'tan Meşrutiyet'e ve oradan Cumhuriyet'e kadar olan zaman diliminde hâkim tarihçilik anlayışı öğretici ve naklî-hikâyeci özellikler taşır. Neden-nasılî tarihçilik ise II. Meşrutiyet Dönemi'nde başlamakla birlikte ancak Cumhuriyet Dönemi'nde belirli bir düzeye gelebildi (Süslü, 1990:160). Buna rağmen Türkiye'de modern tarihçiliğin ortaya çıkması II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki senelerde oldu⁹ (Çetinsaya, 2003:7-10). Kısaca yazarın eğitim aldığı ve eserlerini yazdığı dönemin tarihçilik anlayışı gelenekselden moderne doğru geçişin özelliklerini taşımaktaydı. Özellikle eserlerin basıldığı yıllar eski anlayışın hâkimiyetinin gittikçe zayıfladığı bir dönemdi.

Tarihe Dair Eserleri

Daha önceden de tarihe özel bir merak duyduğu anlaşılan yazarın, babasıyla olan uzun sohbetleri ve telkinleri, bu sahada kalem oynatmasına etki etmişti (Fatma Aliye, 1332:4). Yazarın incelemeye tabi tuttuğumuz tarihe dair iki eseri bu gelişmeler neticesi ortaya çıkmış olmalıdır. Bunlardan ilki *Tarih-i Osmanî'nin Bir Devre-i Mühimmesi Kosova Zaferi-Ankara Hezimetini* (yayın tarihi: H.1331-M.1912-1913) ve 1332 (1913-1914)'de yayımlanan *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı* adlı eserleridir. Aslında ikincisi tarih olmanın yanında hatırat özelliği de taşımaktadır.

İlk eser, yazılış tarzından dolayı zengin bir içeriğe sahiptir. Kitapta sadece tarihî bilgilerin art arda sıralanması söz konusu olmayıp, zaman zaman

yorumlara ve kıyaslamalara başvurulmuştur. *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı'nın* giriş kısmında tarihe ve tarih yazımına dair temel prensiplere değinilmiş, ilerleyen sayfalarda ise yoruma nadiren yer verilmiştir.¹⁰ Bu nedenle bu çalışmada sonuncuya nazaran ilk eser daha fazla dikkate alınacaktır.

Kaynak Kullanımı

Fatma Aliye, kitapları yazarken kullandığı kaynakların seçimi konusunda son derece titiz davranmıştır. Yazılan tarihin, yazarın kalitesi hakkında bilgi verdiği görüşünü benimseyen yazar, kullandığı kaynakların bu bağlamda hayati bir öneme sahip olduğunun farkındadır. Çünkü içeriğin zenginleşmesi, farklı bakış açıları ve tarafsızlık gibi hususlarda kaynak çeşitliliği son derece önemlidir. Fatma Aliye, tarih yazımında kullanılacak kaynakların güvenilirliğine bilhassa dikkat etmiştir. O, tarih olarak bilinen fakat belirli bilimsel ölçütlere göre yazılmayıp rivayetlerden oluşan eserlerin, bir süre sonra masal hükmüne inmeye başladığını belirtmektedir. Bir esere tarih denilebilmesi için vesikalara dayanmasının aslı şart olduğunu; bu niteliklere sahip olmayan eserin etkisinin olmayacağını “...vesaiki müstenit olamayan [belgelere dayanmayan] bir eser de âlem-i tarihte bir mevki bulamıyor” şeklindeki sözleriyle dile getirmektedir (Fatma Aliye, 1331:6). Ona göre, çoğunluğu vesikalara dayalı olduğu için, vakanüvisler tarafından kaleme alınan eserler kıymetlidir. Bu nedenle *Cevdet Paşa ve Zamanı'nı* yazarken babasının eserlerinden ve onun vasıtasıyla temin ettiği bir kısım vesikadan yararlanmış olmalıdır.¹¹

Fatma Aliye'nin *Kosova Zaferi-Ankara Hezimetini* yazarken bazıları yerli ve bazıları yabancı olmak üzere geniş bir eser yelpazesinden yararlandığı anlaşılmaktadır. Yazar, *Kosova Zaferi-Ankara Hezimetini* kaleme alırken kullandığı yerli kaynakların başında, babasının eseri olan *Tevârîh-i Hulefa*¹² ile Hayrullah Efendi¹³ tarafından kaleme alınan *Hayrullah Efendi Tarihi*'ni zikreder. Eserin yazımında *Tevarih-i Hulefa*'dan birçok konuda yararlandığı ve zaman zaman birebir aynı ifadelerin kullanıldığı görülmektedir.¹⁴

Yararlanılan bir diğer yerli eser ise meşhur Osmanlı tarihçisi Münecimbaşı Ahmet bin Lütfullah'ın¹⁵ yazdığı *Sahaif-ül Ahbar*'dır. Yazar, Moğollar ile Timur'un seferleri ve mücadelesi hakkında ise Harizm Özbek Hanı Ebül Gazi Bahadır Han'ın Çağatayca *Şecere-i Tarih-i Türk*¹⁶ adlı eserinden istifade etmiştir. Yine Ankara Savaşı'nın detaylarını Mevlana Hatifi'nin *Şehname* adlı eserinden öğrendiğini belirtmektedir (Fatma Aliye, 1331: 57, 72, 98,118). Timur'un faaliyetleri hakkında bilgi veren ve hatırat şeklinde yazılan *Melfuzât* adlı kitaptan da Batılı bir yazar vasıtasıyla bir takım bilgiler almıştır.¹⁷ Yine metot ve tarih felsefesi noktasında Tunuslu meşhur tarihçi İbn Haldun'un *Mukaddime'si* başvurulanlar arasındadır.

Fatma Aliye, yukarıda adı geçen bir kısım doğu kaynaklarının yanında, Cesare Cantu¹⁸ ve Juanin(?)¹⁹ gibi batılı yazarların eserlerinden de istifade etmiştir. Fakat “lisan-ı ecnebi üzere yazılan bazı tarihlerde” ve “bazı ecnebi tarihleri” gibi ifadelerle rastlanması, adı geçen eserlerin dışında da bazı yabancı

kaynakların kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir. Yine bu bağlamda yazarın “bazı kitaplar”, “tevarih-i mutebere”, “tarih ne olduğunu takdir eden müverrihin” şeklindeki ifadeleri (Fatma Aliye, 1331:4, 7, 18, 89, 90, 121.) kaynak çeşitliliğini işaret etmektedir. Öte yandan bu ifadelerden modern anlamda kaynak kullanma usullerinin dikkate alınmadığı görülmektedir.²⁰ Örneğin Ankara Savaşı esnasında Yıldırım Bayezid'in oğlu Süleyman'ın savaş alanından kaçışıyla ilgili alıntı yapılırken, yazar ve eser isminin ötesinde bilgi verilmez.²¹ Bazen eser ismi de verilmeden, sadece yazarın sözleri olduğu gibi aktarılır. Yıldırım Bayezid'in Sırp Kralı İstefan'ın kız kardeşi Melica'²²ya olan düşkünlüğünü anlatırken; “Müverrih-i meşhur Cevdet Paşa merhum Melica (Maria) için şehriyar hazretleri o gülfem elinden bade-i gülfâmı nûş ile umûr-ı saltanatı ferâmûş etmişti demizdir” kaydını düşmektedir (Fatma Aliye, 1331:93).

*Kosova Zaferi-Ankara Hezimet*i'ndeki kaynak kullanımı ve çeşidi böyleyken Ahmet Cevdet Paşa ve Zamani daha farklı özellik gösterir. Fatma Aliye bu kitabında eser ismi zikretmez. Ancak eserin başta giriş kısmı olmak üzere ilerleyen sayfalarında kaynak konusuna dair bazı bilgilere ulaşılmaktadır. Yazar, babasının “İyi belle! İyi hıfzet! Benim neşretmeye muvaffak olmadıklarımı belki bir gün sen neşredebilirsin” dediğini dile getirmektedir. Yine “karîin-i kiram, müverrih Cevdet Paşa'nın bana tedris eylediklerini kendilerine nakleylemekliğim hakikatinden emin olabilir. Lakin kendisinin bana bildirdiklerinin, tedris ve talim eylediklerinin hepsini de bu eserde bulacaklarını temin edemem” demektedir. Yazar, babasından ders aldığı sırada hem Cevdet Paşa'nın notları vardı hem de derslere dair kendisi notlar almakta, defter tutmaktaydı. Nitekim Encümen-i Daniş'in mazbata ve beyannamesi ile ilgili olarak yazar: “Pederim ve üstadım merhum, bu mazbata ile o beyannamenin suretlerini acizanenin ders zabıtları miyanına geçirmiş olduğundan buraya naklelelim.” demektedir. Yine eserin bir yerinde; “Ders defterlerimde bulunan o hitabenin sureti budur:” demek suretiyle kaynağını dile getirmektedir (Fatma Aliye, 1332:4, 60, 70).

Ders notları önemli olmakla birlikte *Cevdet Paşa ve Zamani'nin* çatısı Cevdet Paşa'nın eseri olan Tezakir'le oluşturulmuştur. Tezakir'deki bilgiler yer yer özetlenmiş ve sadeleştirilmiştir. Buna rağmen birçok yerde kullanılan ifadeler Tezakir'de yer alanların aynıdır.²³ Fakat eserde bulunmayan bazı bilgilere Fatma Aliye'nin kitabında rastlanmaktadır.²⁴ Fatma Aliye eserinde Tezakir'den yararlandığına dair herhangi bir bilgiye yer vermemiştir. Eserin kalitesinin belirlenmesinde kullanılan kaynakların niceliğinden çok niteliğinin önemli olduğu şüphesizdir. Ancak devrine göre eserlerin meydana getirilmesinde kullanılan kaynakların sayıca az olduğu gözden kaçmamaktadır. Örneğin kendisinden uzun yıllar önce yazmış olan babası Cevdet Paşa ile Namık Kemal'in, eserlerini meydana getirirken kullandıkları kaynaklar onunkilerden çok daha çeşitlidir.²⁵

Etkilediği Tarihçi ve Yazarlar

Cevdet Paşa ve Ahmet Midhat Efendi: Tarih yazımında kullanılan kaynakların güvenilirliği ve çeşidi, bir yandan sunulan bilgilerin gücü ve sağlamlığını ortaya koyarken, öte yandan yazarın metodu üzerine etki etmektedir. Bu bağlamda

Fatma Aliye Hanım'ın tarih yazma usulünde, eserlerinden yararlandığı babası Cevdet Paşa'nın etkisini açıkça görmek mümkündür. Yazma tekniği konusundaysa devrin meşhur yazarı Ahmet Midhat Efendi'den etkilenmiştir.

Cevdet Paşa'dan tarih dersleri alan yazar, derslerin yapılması esnasında onun tarih anlayışı ve tarihî olaylara yaklaşımından şüphesiz etkilenmişti. Nitekim Kosova zaferi ile Ankara yenilgisini anlattığı eserinde babasını kast ederek; "Tarihin ruhu gibi olan hakayık-ı tarihiye meselesini bu şakird-i âcizine anlatmaya haylice çalışmış idi. Bu hülasayı onun gösterdiği yolda yazmaya çalışıyorum." demektedir (Fatma Aliye, 1331:11). Yine *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı* adlı eserinin ön sözünde de babasından aldığı derslerde öğrendiklerini eserine yansıttığını vurgulamaktadır (Fatma Aliye, 1332:4).

Tarih yazımı hususunda kızı için model teşkil eden Cevdet Paşa, kendinden önceki birçok vakanüvisin yaptığından farklı olarak sadece tarihî olayların nakliyle yetinmez, toplumsal olayların sebep ve sonuçlarının tahlilini de yapar. Bu özellik, Fatma Aliye'nin Kosova zaferi ile Ankara yenilgisini konu edindiği eserinde fazlasıyla gözlenebilmektedir. Cevdet Paşa'nın tarihe yaklaşımının onun tarih yazıcılığı üzerindeki etkisini Cevdet Paşa'nın eserinde var olan bazı düşünceler ile kendi düşünceleri arasındaki paralellikten anlamak mümkündür. Örneğin Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet'i yazarken herhangi bir kişiyi ya da tarafı tutmadığını, doğruluğuna kanaat getirdiği olayları kitabına aldığını belirtmektedir. O, tarih yazmadaki maksadın insanlara fayda sağlamak olduğunu, bunun da ancak gerçeklerin açık, anlaşılır ve akıcı bir şekilde okuyucuya iletilmesi ile mümkün olabileceğini belirtmektedir. Paşa'ya göre tarihin amacı ağır, ağdalı cümlelerle bilgi vermek ve hüner göstermek değildir. Bu tarz tarihler, tarihten ziyade süslü yazmaya hizmettir.²⁶

Ona göre tarih açık, anlaşılır bir Türkçeyle yazılmalıdır (Fatma Aliye, 1332:5). Sultan Abdülmecit zamanından itibaren anlatımda sadeleşme meydana geldiğini belirten yazar, tarihçilerden bir kısmının bu konuda gayret sarf ettiklerini, Hayrullah Efendi'nin bunlardan biri olduğunu, fakat tarihî gerçekleri yansıtmaya noktasında onun eserini yetersiz bulduğunu dile getirmektedir. Ona göre genel anlamda bir takım tarihler, yazılış şekilleri yüzünden herkesin anlamasına müsait olmayıp, ancak tarih araştırmaları konusunda belli seviyeye ulaşıp, ifadelerin zorluklarına katlanabilen azimli araştırmacıların faydalanabileceği niteliktedir. Süslemeyi ön plana çıkararak çoğu insan tarafından anlaşılamayan eser kaleme alan tarihçiler, Fatma Aliye'nin eleştirisinden nasibini almaktadır (Fatma Aliye, 1331:8).

Fatma Aliye, tarih yazımında sade, anlaşılır ve akıcı bir dilin kullanılması gerektiği konusundaki fikirlerini erken yaşlarda edinmeye başlamış olup bunda Ahmet Mithat Efendi'nin de etkisi büyüktü. Ahmet Mithat Efendi'ye yazdığı bir mektupta Türkçe tarih okumanın kafa yorucu ve sıkıcı bir iş olduğundan bahisle süslü, ağdalı ifadelerden şikâyet ediyor, Arapça ve Farsça sözlerin anlamını arayıp bulmanın büyük bir mesele olduğunu belirtiyordu. Bundan dolayı yazar, öğrenmek istediği şeyleri Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış eserlere kıyasla Fransızca yazılmış eserlerden daha kolay bulup öğrendiğini de ilave ediyordu. Çünkü Fransızcada herkesin seviyesine göre kitaplar yazılıyor,

bu da öğrenmeyi kolaylaştırıyordu. Hâlbuki Türkçede bu tarz kitaplar yoktu. Mektubu yazdığı sırada henüz gençlik çağının başlarında bulunan yazarın şu ifadeleri ileride yazacağı eserde yalınlığı tercih etmesi ve savunmasının sebeplerini daha iyi açıklamaktadır; “Fransızca okuduğunu anlamaya başlamış bir çocuk, mevcut Osmanlı okullarında tahsil gören bir delikanlıdan daha çok şey öğrenir.”²⁷ Yazar, eserlerinde her ne kadar süslü anlatımdan uzak dursa da Arapça ve Farsça sözcükleri sıkça kullanmaktan kendini alamamıştır.

Yazarın önemli bir görüşü de tarihçinin tarafsızlığı meselesidir. Bu hususta da babasının etkisinde kaldığı şüphesizdir.²⁸ Fatma Aliye’ye göre, eserin tarihçiler arasında kabul edilebilmesi, kalıcı ve sağlam olabilmesi için tarafsız kalemlerce yazılması gerekir. Hatta tarihçi, kendi milletinden bahsediyor olsa bile tarihî gerçekleri olduğu gibi aktarmalıdır. Eserde taraf tutan ifadeler ile ağızdan ağza yayılan ve gerçekliği şüpheli olan bir takım bilgilerin bulunması, onun tarih olma özelliğini kaybetmesine neden olur (Fatma Aliye, 1331:6-7).

Fatma Aliye, bu düşüncesini kısmen uygulamaya geçirmişti. Ankara mağlubiyetini anlatırken savaşın detaylarını, aktörlerini, onların tutum ve davranışlarını tarafsızca inceleme gayreti içindedir. Savaşta Osmanlı Devleti’nin yenilmesine Timur’un sebebiyet verdiği şeklindeki bilginin meşhur olduğunu, fakat bunda karşı tarafın da suçunun bulunduğunu dile getirmektedir. Hatta savaş öncesinde Timur ile Yıldırım arasındaki mektuplaşmalarda Timur’u daha uzlaşmacı, alttan alan, alçakgönüllü; Yıldırım’ı ise uzlaşmaz ve sert tutumlu bulmaktadır. Timur’un, o zamana kadar hiçbir hükümdara göstermediği tevazuu gösterdiğini, Yıldırım’ın ise onun nikâhı meselesini gündeme getirerek adeta savaşa davetiye çıkardığını belirtmektedir. Savaş sonunda Yıldırım’ın tutsaklığı sırasındaki muameleyi anlatırken de; “onu yaşattı, hem de bazı kitapların dediği suretteki işkenceleri icra etmeksizin yaşattı. Hatta hürmet ve riayet göstererek yaşattı.” demektedir. Görüldüğü üzere yazar, mensubu bulunduğu milletin ve devletin liderini haklı çıkarma kaygısı içerisinde değildir. O, yararlandığı kaynakların ışığında doğru bulduğu, gerçekliğine inandığı bilgileri aktarmakta, Timur’a daha fazla hak verme pahasına bunu yapmaktadır. Nitekim savaşa sebebiyet verenin Timur’dan ziyade Yıldırım Bayezid olduğunu belirttiği gibi, Osmanlı Devleti’nin mağlup olmasının sorumlusu olarak da yine onu görmektedir (Fatma Aliye, 1331:122, 136).

İlk eserinde taraf tutmamayı düstur edinen Fatma Aliye, bahse konu ikinci kitabında aynı titizliği göstermekten uzak kalmıştır. Babasının eğitim süreci ile devlette yaptığı görevleri dile getirirken övücü ifadeler kullanmaktan geri durmaz. Tarihe mal olmuş konulara çoğu kez onun gözünden bakar. Bununla birlikte eserinde övgüye nail olan diğer bir kişi Tanzimat Devri’nin meşhur devlet adamı Mustafa Reşit Paşa’dır. Oysa Cevdet Paşa zaman zaman onu yermekten çekinmez.²⁹ Fatma Aliye’ye göre Mustafa Reşit Paşa devletin siyaset ufkunda parlayan adeta bir yıldızdı. Paşa, “devlet-i aliyyede diplomasi usulünü vaz u tesis eden büyük Reşid Paşa idi.”³⁰ Cevdet Paşa ile Reşit Paşa dışındaki devlet adamları ise muhtelif vesile ve gerekçelerle eleştirilmekteydi.³¹

Fatma Aliye, tarafsızlık konusunda ilk eserinde gösterdiği hassasiyeti *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanında* aynı oranda gösterememiştir. Yazar burada Cevdet Paşa'yı merkeze alarak onun eğitim-öğretim hayatını devlet ve millete olan hizmetlerini yer yer övücü ifadelerle dile getirir. Olaylara onun bakış açısıyla yaklaşır. Bu anlamda Cevdet Paşa'da eleştirilecek bir taraf yok gibidir. Buna rağmen eserde Cevdet Paşa'dan daha fazla övgülere mazhar olan kişi Reşit Paşa'dır. Cevdet Paşa eserinde Reşit Paşa'yı tenkit etmekten çekinmezken Fatma Aliye, bu yola hiç girmemiştir. Ona göre büyük bir devlet adamı ve usta bir diplomat olan Paşa, Osmanlı Devleti'nin "ufk-ı siyasetinde" bir yıldız gibi parlamaktaydı. Ayrıca "devlet-i aliyyede diplomasi usulünü vaz u tesis eden büyük Reşid Paşa idi."³² Sürekli birlikte hareket eden bu paşaların muhalifleri ise genel anlamda bir takım kişisel yahut başka zaafı olan insanlardı.³³

İbn Haldun: Bir çok konuda babasını takip etmesine rağmen yazarn metodoloji ve tarih felsefesi konusunda izinden gittiği bir başka ünlü bilim adamı da İbn Haldun'dur. Ondaki İbn Haldun etkisi Cevdet Paşa vasıtasıyla olmuştur. Adeta İbn Haldun'a açılan bir kapı olan Cevdet Paşa, yazarn Mukaddime'sinin bir kısmını tercüme etmiş ve eserlerini yazarken³⁴ bu kaynaktan ciddi ölçüde yararlanmıştı (Halaçoğlu-Aydın, 1993:446; Yazan, 1992:24-28).

Fatma Aliye, babasının araladığı bu kapıdan girerek İbn Haldun'un fikirleriyle tanışmış olmalıdır. Tunuslu meşhur tarihçi, yazma metodu, tarih tenkidi, kaynak kullanım usulü, devletlerin genişleme, duraklama ve çöküşü gibi çeşitli merhalelerine dair özellikler ile devlet başkanlarının, bu merhalelerdeki tutum ve davranış kalıplarına dair görüşlerinde Fatma Aliye'nin rehberi olmuştur. Yazar, tarih yazımında usulün nasıl olması gerektiği konusunda babasından ziyade İbn Haldun'a yer vermektedir. İbn Haldun'un tarih yazımı konusunda temel ilkeleri belirlediğini,³⁵ bu şekilde gerçekte gerçek dışı olan olayları birbirinden ayırdığını belirtmekte, bu yüzden de yazdığı eserin hâlâ birçok dile çevrilerek değerini koruduğunu belirtmektedir. Fatma Aliye, İbn Haldun'un eserinin ne kadar güçlü olduğunu şu anekdotu kaydetmek suretiyle ortaya koymaktadır: "Sultan Mahmut Han-ı Sâni'ye İbn Haldun Tarihi'nin tercümesi arz olunduğu zaman cennetmekân, Sus! Çocuk eline ustura verilmez! buyurmuş idi. Çocuk addettiği millet-i Osmaniye! O ustura da İbn Haldun Tarihi idi!" (Fatma Aliye, 1331:6, 9).

Yazar, *Kosova Zaferi-Ankara Hezimetini* İbn Haldun'un ortaya koyduğu temel ilkelerin farkında olarak kaleme alacağını belirtmektedir. Gerçekten de Ankara Savaşı'nın tarafları olan Timur ile Yıldırım Bayezid'e dair rivayetleri olabilirlik açısından değerlendirip, mantık süzgecinden geçirir. Örneğin bazı kaynakların Yıldırım'ın savaş öncesinde daha önce kazandığı zaferlerden sonra devlet işleriyle uğraşamayacak derecede kendisini zevk ve eğlenceye verdiğini, içki müptelası olduğunu belirttiklerini, bazı kaynakların da Timur'u insanlıktan çıkararak yırtıcı bir canavar ve kan içmeye doymaz bir hunhar olarak anlatıp, tasvir ve tariflerinde onu adeta umacı haline getirdiklerini belirtir. Fatma Aliye, farklı ve uç anlatımlardan birini tercih etmeyerek onları yan yana getirip bunlardan hangisinin gerçek olabileceğini tarih ilminin yazılış usulleri çerçevesinde ele alıp, eleştiri süzgecinden geçirdikten sonra tercihini

yapmaktadır. Yine yabancı dilde yazılmış eserlerin Yıldırım Bayezid hakkında abartılı ve yanlış bilgiler verdiğini belirterek gerçeği ortaya koymaktadır. Ona göre yabancı tarihçiler, Yıldırım Bayezid'in esir düşmesi ile sonrasındaki olayları iyice araştırmadan ve düşünmeden yazmışlardır (Fatma Aliye, 1331:5, 90).

İbn Haldun'un, devletlerin kuruluş ve yükselme dönemleriyle, yöneticilerin bu evrelerdeki tavırlarına dair görüşleri de Fatma Aliye'nin ilham kaynağı olmuştur.³⁶ *Kosova Zaferi-Ankara Hezimetini*'nde devletin gelişmesi, bu dönemin padişahlarının ve diğer devlet adamlarının gayretleri ile devletin büyümesi, sonra Yıldırım Bayezid'in icraatları ve Ankara yenilgisi ile sonuçları anlatılmaktadır. Yazar, kuruluş dönemindeki ilk üç padişahın yüksek bir ahlakla devleti geniş sınırlara ulaştırdıklarını belirttikten sonra bu dönemle Yıldırım Bayezid dönemini kıyaslamaktadır. Yazar, eserinde Yıldırım'ın tavır ve tutumu ile dönemdeki çeşitli uygulamalara değinirken, İbn Haldun'un anlatımına benzer örnekler verir. Yıldırım Bayezid, gösterişli bir saray yaptırmasına ilave olarak sırma ile dokunmuş, altın düğmeli elbiseler giyiyor, altın ve gümüş kaplar kullanıyordu. Saray çeşitli taşlarla süslenmiş, saraydaki insanlar elmaslar kullanmakta idi. Hatta hünkârın bahçesindeki hayvanlar da zenginlik ve gösterişten nasibini alıyor, örneğin buradaki parsların boynunda elmaslı tasmalar bulunuyor, tazıların üzerine ise atlas örtüler örtülüyordu.

Fatma Aliye, devletin zenginleşmesi ve diğer devletlerdeki uygulamalardan haberdar olunmasının, padişahı bu şekilde davranmaya sevk ettiğini belirtmektedir. Osmanlılar, Abbasi dönemi uygulamalarından haberdar olmuşlar, en önemlisi de hemen yanı başlarında bulunan komşuları Bizans saraylarından etkilenmişlerdi. Yıldırım Bayezid ayrıca, kendisinden önce gelen padişahlar kadar devlet işleriyle uğraşmamakta, içki içip zevk ve sefaya dalmış halde, devlet sınırlarının genişletilmesi ve devraldığı mirasa sahip çıkması bakımından seleflerine layık olamamaktaydı.³⁷ Oysa her vesile ile devletini genişletme politikası güden babası I. Murat, kendisini Germiyanoglu'nun kızı Devletşah Hatun'la evlendirirken, Kütahya, Simav, Eğrigöz, Tavşanlı kalelerini çeyiz olarak almış, böylece Osmanlı topraklarını genişletmişti (Fatma Aliye, 1331:41-42). Devletini ve halkını düşünme noktasında Yıldırım'ı babası ile karşılaştıran yazar, babasının devlet ve milletin çıkarları için kızı Nefise Sultan'ı Karamanoğulları'na verdiğini, fakat Yıldırım'ın millete ait olan toprağı sanki özel eşyasından bir top kumaş gibi hediye ettiğini belirterek onu eleştirmektedir (Fatma Aliye, 1331:93).

Ona göre Yıldırım Bayezid, gerek devlet yönetme tarzı ve gerekse kişisel özellikleriyle seleflerinden birçok yönden farklıydı. Kadın düşkün olmamakla birlikte kadınlardan birine, yani Sırp Prensesi Melica (Maria)'ya karşı padişahın aşırı zaafı vardı. Çok güzel bir kadın olan Melica (Maria), Yıldırım Bayezid gibi, kimseye baş eğmeyen, kendi fikrini herkesinkinden ziyade beğenip genellikle kimsenin sözünü dinlememek ile meşhur olan o hiddetli ve sert mizaçlı insanı her istediğini yaptıracak kadar kendine bağlamıştı. Yıldırım Bayezid, "O kadar gurur getirmiş idi ki devlet de millet de bütün Osmanlılık da kendisinden ibaret imiş gibi hareket ediyordu." Padişah, devlet işlerini çoğunlukla Sadrazam Ali Paşa'ya bırakmış, Ali Paşa da devleti rüşvet ve yiyicilikle yönetmişti. Eskiden

var olan adalet ortadan kalkmış, adalet dağıtmakla görevli olan kadılar da dâhil olmak üzere insanlar, makamlara rüşvet vererek gelmeye başlamışlardı. Nihayet padişah ile halkı arasına bir takım üst düzey devlet adamlarıyla memurlar, kalın ve kat kat duvar örmüşlerdi (Fatma Aliye, 1331:91-95).

Örnek olaylardan yola çıkarak belirli sosyal kanunlara ulaşma çabası İbn Haldun'da olduğu gibi³⁸ Fatma Aliye Hanım'da da mevcuttur. Yazar, iki türlü davranış kalıbı ve devlet yönetme usulünü sunarak bunların sonuçlarını göstermekle, hem kendi tarih felsefesini dile getirmekte ve hem de hangi kesimden olursa olsun okuyucu kitlesine bir mesaj vermektedir. İçkiye, kadınlara, zevk ve safahata düşkünlük, devlet işlerine layıkıyla eğilmeyi engellemekte bunun sonucunda da adaletsizlik, zulüm ve başarısızlık gelmektedir. Yazar bu düşüncesini Süleyman Çelebi'nin sarhoş bir şekilde hamamda yıkanırken devlet adamlarına kötü davranması ve kardeşi Musa'ya yenilmesiyle, yine zevk ü sefaya dalmış olan Abbasi halifesi Emin'in kardeşine mağlup olması arasında benzerlik kurarak pekiştirmektedir.³⁹

Eserde devlet adamlarını başarısızlığa götüren, felakete sürükleyen sebepler bir bir sayıldıktan sonra, başarıya götüren meziyetlere ve başarılı devlet adamlarına da örnekler verilir. Padişahları başarılı kılan sebepler Osman, Orhan, I. Murat'ın tavırlarında sergilenmektedir. Bu padişahları başarıya götüren ortak özellikler ve davranışlar şunlardır: Devlet işlerinde adil, hoşgörülü, cesur ve tedbiri olma, millet menfaatlerini kendi menfaatlerinin önünde tutma, İslâm'ı yaymak ve yüceltmek için uğraşma, din ve devlet adamlarına değer vererek onların görüşlerinden istifade etme, kişisel olarak dindar, alçak gönüllü ve iyiliksever olma (Fatma Aliye, 1331: 89).

Farklılıkları ve Kendine Özgü Yönleri

Cevdet Paşa ile İbn Haldun'dan başka Osmanlı tarih yazıcılığında meydana gelen zihniyet değişimi, ulaşılan seviye ile çağdaşı tarihçilerin usulleri de yazarın metodolojisi ve tarih görüşünü şekillendirmiştir. Bu anlamda yazar, yaşadığı dönemin ilmi gelişmeleri içinde kendi tarihçi kimliğini gerçek anlamda ortaya koyarak, adı geçen yazarların görüşleriyle doğrudan ilgi kurulamayacak bir kısım fikirler ileriye sürer. II. Meşrutiyet dönemi yazarı olarak Fatma Aliye'nin tarihçilikle ilgili ortaya koyduğu temel prensiplere bakıldığında, ülkede tarih alanında meydana gelen gelişmeleri yakından takip ettiği ve modern tarihçiliğin kurallarını göz önünde bulundurmaya çalıştığı söylenebilir. Fatma Aliye'ye göre, tarihçi gerçekleri eğip bükmeden dosdoğru yazmalıdır. Bu davranış tarihçinin değerini gösterir (Fatma Aliye, 1332:4). Tarihe ve tarihçiliğe verdiği önemi şu şekilde dile getirir: "İlm-i tarih ilerledi, müverrihlik (tarihçilik) güçleşti. Bu gün bir eserin tarih diye yazılması, onun tarih addolunmasına kifayet etmiyor." (Fatma Aliye, 1331:7).

Yazar, tarihçilik konusunda Batılı ülkelerin ulaştığı düzeyden haberdardır. Ona göre bu ülkelerde tarih yazımı belirli bilimsel yöntemlerle yapılmaktadır. Medeni ve ilerlemiş milletlerde tarih ilminin ulaştığı seviye, değiştirip başkalaştırmanın yer bulamayacağı kadar sağlam, yalan ve tarafarlığın

erişemeyeceği kadar yüksek olup, gerçeğin kanunları ile hüküm ve idare edilmektedir (Fatma Aliye, 1332:5-6). Kendisi de bu kanunlar çerçevesinde tarih yazımının gerçekleşebileceği zemin hakkında bazı düşüncelere sahiptir. O, tarih ilminin gelişmesi ve gerçeklerin layıkıyla anlaşılabilmesi için hür bir ortama ihtiyaç duyulduğunu vurgular. Bu noktada Osmanlı Devleti'yle ilgili durum tespiti yapan Fatma Aliye, son dönemlerde tarih yazımında ciddi gelişmeler olmasına rağmen, yazı dünyasının hür olmadığını, bunun da tarihî gerçeklerin öğrenilmesini güçleştirdiğini ve bilgi yetersizliğine sebep olduğunu belirtmektedir (Fatma Aliye, 1331:8).

Yazara göre, ülkedeki yönetim tarzı ve bunun işleyişi, ilmî gelişmeler üzerinde menfî ya da müspet etki yapabilmektedir. Meşrutiyete ve parlamenter sisteme sahip olmayan bir devlette gerçek anlamda serbestliğin olamayacağını vurgulayan Fatma Aliye, zımnen II. Abdülhamit zamanını kastetmektedir. Bu dönemde matbuatta hürriyetin bulunmadığını belirten yazar, aynı şekilde eğitim ve kültür hayatının tamamen karanlığa gömüldüğünü, bunun da tarihî olayları anlama yolunu bütünüyle kapattığını belirtmektedir. Karanlık dönemin Meşrutiyet'e kadar devam ettiğini, bu nedenle tarih yazımının özgür bir ortamda, yani Meşrutiyet'le geliştiğini dile getirmektedir (Fatma Aliye, 1331:9-10). "Lisan-ı serbestî" ile yazdıklarını söylediği Ali Seydi Bey⁴⁰ ve Ahmet Refik⁴¹ gibi tarihçileri de örnek olarak gösterir (Fatma Aliye, 1331:9-10).

Bu hürriyet havası içerisinde tarihin neye hizmet etmesi gerektiğini, yazdığı eserlerinde dile getirmiştir. Ona göre tarih yazımı, pratik bir fayda sağlamaya yönelik olmalıdır. Söz konusu fayda, geçmişin öğrenilmesiyle mümkün olabilecektir. Bu bağlamda tarih öğrenmenin millet hayatındaki yerine değinen yazar, millî tarihin öğrenilmesinin zaruri olduğunu dile getirir. Tarih millet içindir, milletin öğrenmesi için yazılır. Çünkü önemli olan milletin bizatihi kendisidir. Eserlerini yazdığı dönemde devlet ve toplum çok yönlü sancılar çekmektedir. Birçok devlet adamı, şair ve yazar gibi Fatma Aliye de yazdığı eserlerle problemlere çözüm bulma ve millete yol gösterme çabası içerisindeydi. Millet, tarih aracılığı ile aydınlanacak, gerçekleri öğrenecek ve sorunlarına çözüm bulacaktır.

Fatma Aliye, milletin aydınlatılması için tarihi bir araç olarak işaret ederken, ondan yararlanma hususunda bazı ilkelere de vurgu yapar. Ona göre Allah insanı babası veya atalarının günahından sorumlu tutmaz, o halde insanlar da sorumlu tutamazlar. Tarihte ecdadının iyi hizmetlerinin anlatıldığını görenler, onun yolundan gitmeye çalıştıkları gibi, aksini görenler ise o türlü hallerden kaçınarak kendisini yükseltebilirler. (Fatma Aliye, 1332:4). Fatma Aliye milleti, bir yandan tarih yazımının gayesi çerçevesinde önemserken, bir yandan da siyasal rejimde işgal etmesi gereken konum bakımından merkeze almaktadır. Parlamenter meşrutî yönetime taraftar olması nedeniyle millet iradesinin yönetime yansımaya gerektiği kanaatindeydi. Yazar, Meşrutiyet konusunda babasıyla ayrılığa düşer. Cevdet Paşa, Meşrutiyet'e karşı çıkmış, Meclis-i Mebusan'ın kapatılması esnasında Abdülhamit'in politikasını desteklemiş, Adliye nazırlığını yürüttüğü sırada Mithat Paşa'nın yargılanmasında etkin bir rol oynamıştı. Ayrıca o, Maruzat adlı eserini Abdülhamit'in isteği ile ve onun yaratılışına

uygun bir dille yazmış, bazen dedikodulara bile yer vermiştir (Halaçoğlu-Aydın, 1993:445, 449). Hatta Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı'nın yazılmasında II. Meşrutiyet döneminde Mithat Paşa'nın hatırasının baş tacı edilmesi ile Ahmet Cevdet Paşa'nın gözden düşmesinin tesiri vardır.⁴² Böylece Fatma Aliye, Meşrutiyet yanlısı tavrı ile babası gibi düşünmediğini ortaya koyarak bundan dolayı kendisine gelebilecek eleştirileri bertaraf etmek istemiştir. Yine eserin giriş kısmında insanların, atalarının günahlarından ve hatalarından sorumlu tutulamayacağını dile getirmesi genel bir tarih yaklaşımı olmanın yanında kendi durumunu izah bakımından da önemlidir.

Fatma Aliye, Reşit Paşa'nın gayretleriyle ilan edilen Tanzimat'ın savunucusudur. Ona göre Tanzimat'la can, mal ve ırz emniyeti sağlanmış fakat bu iyiliklerin kıymeti herkesçe bilinmemiştir. Buna rağmen Tanzimat'ın getirdiklerini kendi yaşadığı devirle kıyasladığında yetersiz bulmaktaydı (Fatma Aliye, 1332:38-39). Bu nedenle yazar, Tanzimat'tan sonra Meşrutiyet'e geçilmemiş olmasını ve bu bağlamda II. Abdülhamit'in icraatlarını şiddetle eleştirir.⁴³ Meşrutî idarenin getirdiği hürriyet havası içerisinde düşüncelerini dile getiren yazar, istibdatçıları tenkit ederken, model olarak parlamenter meşrutî yönetimi önermektedir. Çünkü Meşrutiyet, hükümdarın sınırsız güç kullanımını frenleyen bir yönetim tarzıdır.

Yazar istibdat karşıtı fikirlerini, ele aldığı tarihî konular münasebetiyle yaptığı değerlendirmelerle ortaya koyar. Bu haliyle, eser yazarken yaşadığı dönemdeki siyasal gelişmelerin etkisinden kurtulamaz. Tarihî olayların kendi yaşadığı döneme aktarılmasında bir ayna görevi yapmanın ötesinde aynadaki görüntüyü yorumlar. Tabiidir ki aynada yansıyanlar, tetkik sürecinden geçirecek doğruluğuna inandığı ve belki de kendince yaşadığı dönemin insanların ihtiyaç duyduğu gerçeklerdir. Fatma Aliye, istibdatı yönelik genel eleştirilerini Yıldırım Bayezid'in sergilediği bir takım tutum ve davranışlar vesilesiyle gündeme alır. Ona göre, Osmanlı Devleti'ni Ankara Savaşı'nda mağlubiyete götüren en önemli sebep, Yıldırım Bayezid'in istibdatçı bir tutum sergilemesidir. Yazar; "Yıldırım Bayezid'in mağlubiyeti esbabını beyan için beş kelime kifayet eder: İşret, sefahat, gurur, tehevür, istibdat. İstibdat olmaya idi, diğer dört fiilin hükmü mahdud ve mahsur kalabilirdi." diyerek istibdatın yönetimde doğurduğu kötü sonuçları anlatır (Fatma Aliye, 1331:124).

Fatma Aliye, Ankara Savaşı'nın kaybedilme sebeplerini anlatırken birden konu dışına çıkarak, eseri yazdığı dönemin hâkim düşüncesi olan hürriyet yanlısı ve istibdat karşıtı düşüncelerini sergilemeye başlamaktadır. Yazar, bu bağlamda dünyada meşrutî yönetimlerin kurulmasını sebeplerini tespit etmektedir: Millet'in bütün hukukunun hükümdarın keyfine tabi olması, millet hayatının onun bir tek evet ya da hayır demesine bağlı bulunması, milletlerin alınlarının teriyle meydana getirdiği servetlerinin hükümdar tarafından millet aleyhinde kullanılması, bunların başlıcalarıdır. Fatma Aliye, istibdatçı hükümdarların ne kadar kuvvetli olursa olsunlar ve ne kadar kan döküp can alırlarsa alsınlar, millet kuvveti karşısında dayanamayarak yıkıldıklarını ve nihayet meşrutî yönetime geçildiğini vurgulamaktadır.

Yazarın kitabında bu tür idarelerin Avrupa'da ortaya çıktığı belirtilirken, Osmanlı'daki yönetim anlayışına da değinilmektedir. Osmanlı halkı tarihi boyunca istibdada karşı tavır takınmış, ihtilaller yapmış, zulüm ve baskıyı reddetmiş, ancak ondan sonra ne yapacağını bilememiştir. Bu bilmezlik de halkın meşrutî ve parlamenter sisteme geçmesini engellemiştir. Zira ne yapacağını bilemeyen halk, bir kısım baskıcıları öldürdükten sonra yine başkalarının baskı ve tasallutu altına düşmüştür. Yazar, Avrupa'da hürriyetçi yönetimler kurulmasına rağmen, onlarla komşu olan Osmanlı Devleti'ne bu yönetim anlayışının tesir etmemesine hayıflanmaktadır. Bu tesiri engelleyenler de istibdatçı yöneticilerdir. Çünkü onlar eğitim ve kültür hayatına baskı yaparak halkı cahil bırakmış ve onları zulmü istemedikleri halde, ne isteyeceğini bilemez duruma getirmişlerdir.

Fatma Aliye, istibdatçı bir idarenin kurulmasında dinin rolüne de değinerek, Osmanlı'da dinin baskıcı yöneticilerin elinde gerçek yönleriyle öğretilmediği ve çıkar amaçlı kullanıldığı görüşünü ileri sürmektedir. İstibdatçı yöneticiler, dinin insanlara verdiği milli ve kişisel hakları unutturmak için çaba sarf etmişler ve onları dinin hükümlerinden haberdar etmemişlerdir. Hatta bunlar insanlara dinlerinin müsaade etmediği şeyleri, dinin emriymiş gibi yaptırmışlardır (Fatma Aliye, 1331:125-126).

Yazar, Meşrutiyet yanlısı olmakla birlikte klasik İslam siyaset felsefesinden kopamaz yahut gelenekselle moderni birleştirme çabası içerisine girer. Ona göre millet, hükümdara Allah'ın bir emanetidir. Hükümdar millettten habersiz icraat yapmamalı, işini önemsemeli, onların haklarını korumalı, aksi bir tavır ve davranış içine girmemelidir. Bununla bağlantılı olarak yazar, vatan kavramına büyük bir kutsiyet atfeder çünkü o, halkın kanlarının dökülmesiyle meydana gelmiştir. Hükümdar, kendi keyfi için bu toprakları başkasına veremez. Çünkü toprak, padişahın şahsî malı değil, millete aittir. Hükümdar milletin top yekûn çalışması, fedakârlığı ve alın terinin sonucunda kuvvet ve kudret sahibi olmaktadır.

Fatma Aliye, millet hayatı için siyasal rejimlerin önemine değinirken, rejimlerin bizatihi kendisine kutsiyet atfetmez. Yönetim tarzları milleti önemsemediği, millet iradesini yansıttığı sürece değerlidir. Fatma Aliye'nin sözünü ettiği, aydınlanması gereken, uygun siyasal rejimlerle yönetilmesi gereken millet hangisidir? O, döneminde ülkeyi kasıp kavuran milliyetçilik akımlarına ve sonrasında meydana gelen bölünmelere inat hâlâ Osmanlılıktan yanadır. Ülke içerisinde hâkim yönetici kesimin ve nüfus çoğunluğunun Türk olmasına rağmen, Türk milleti ifadesini değil, "millet-i Osmanî" ifadesini tercih eder. Fakat devletin kuruluş döneminde bir Türk devleti olduğunun da farkındadır. Hatta ilk dönem Osmanlı tarihinden söz ederken kazanılan büyük zaferlere değinerek, bunu kazanan millettten "millet-i necibe" olarak bahsetmektedir (Fatma Aliye, 1331: 9, 13, 23, 89) ki bu da Türk millettir aslında.

Kitapların yayımlandığı dönemde Osmanlı Devleti, eskiyle kıyaslanamayacak kadar az sayıda etnik yapıyı barındırmakta devletin sınırları içerisinde Türklerden sonra ekseriyeti Araplar teşkil etmekteydi. Böyle bir ortamda yazarın gönlü, bu birlikteliğin devamından yana görünmektedir. Eserlerin yazılış zamanı

bir takım kavramların kullanılmasını belki de zorunlu kılmaktaydı. Eserin yazılma sebepleri arasında milleti tarih konusunda aydınlatıp bilinçlendirmek olduğu kadar devleti zafere ve hezimete götüren sebeplerin neler olduğunu ortaya koyarak zamanın yöneticilerine mesaj ulaştırma gayreti de olmalıdır. Çünkü eserlerin yazıldığı dönem Balkan Savaşları dönemidir.

Kadın Tarihçi Olarak Fatma Aliye Hanım

Fatma Aliye, Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde eski şöhretine kavuşamamış olsa da bir kadın olarak tarihle uğraşması, tarih alanında kalem oynatmış olması günümüzden bakıldığında son derece kıymetlidir. Çünkü tarihi olaylara kadın perspektifinden bakmış ve bunu eserlerine yansıtmıştır. Bu, kendi devrinin şartları göz önüne alındığında önemlidir. Osmanlı Devleti'nde tarih, yazılış amacından dolayı devletleri, siyasal aktörleri, üst düzey devlet adamları ve askerleri konu edinmiş dolayısıyla da kadınları görmezlikten gelmiştir. Yazılan tarih bir bakıma tarihçinin olayları kendi süzgecinden geçirerek yeniden kurgulamasıdır. Yine tarihi bilgi, bu günü ve geleceği ilgilendirdiği için, onu kaydeden ve yorumlayan kim olduğu önem arz etmektedir. Resmi Osmanlı tarihçileri erkektir. Kadın olsaydı, anlatılan olayların niteliği ve niceliği değişir miydi ya da ne değiştirdi?⁴⁴ Yani cinsiyetin, bakış açılarında farklılıklar meydana getirmesi mümkün müdür?

Bu soruların tamamına cevap verebilmek şüphesiz çok daha derin ve kapsamlı bir çalışmanın konusudur. Burada, sadece Fatma Aliye Hanım'ın eserlerinde sahnenin önüne çıkan kadınların tarihi birer şahsiyet olarak ele alınış şekilleri ile kadın bakış açısını çağrıştıran gözlem ve değerlendirmelere yer verilecektir. Yazar, tarihi olayların meydana gelişinde kadınların yerini tayin ve tespit etmek için bir arayış içinde değildir. O, zaten ön planda olan kadınların rollerine eğilip onları bir hemcins olarak çerçevesini kendisinin çizdiği tarih yazma prensiplerinin dışına çıkmadan değerlendirir. Fatma Aliye'nin eserinde beş kadın ön plandadır: Mal Hatun, Sırp Prensesi Melica (Maria), Germiyanoglu Yakup Beyin kızı Devletşah Hatun, Sultan I.Murat'ın kızı Nefise Sultan ve Bizans İmparatoru Kantakuzen'in kızı Prenses Teodara. Onları tarih sahnesine çıkaran, görünür kılan sebep, doğal bir gelişim sonrasında toplumdaki bir takım değer yargılarının değişerek, onların önemsenmeye başlamasının bir sonucu değildir. Bunlar, iktidarla olan ilgileri ve iç politikadaki etkileri ile devletlerarası ilişkilerde oynadıkları roller nedeniyle tarihçilerin, dolayısıyla da Fatma Aliye'nin ilgi alanına girmişlerdir.

Söz konusu kadınların çoğu, evliliğe kendi hür iradeleriyle karar vermeyen,⁴⁵ hakkında karar verilen ve mensubu buldukları devletlerin çıkarları için başka bir devletin hanedan mensubuyla evlendirilen kızlardır.⁴⁶ Fatma Aliye'nin, Osmanlıya gelen kızlara olan bakış açısıyla Osmanlıdan gidenlere yaklaşımında bazı farklılıklar vardır. Osmanlı hanedanına gayrimüslim ülkelerden gelen kadınlar, erkeklerin görevlerine düşkünlükleriyle doğru orantılı olarak aktif ya da pasiftir. Bunlar, erkeğin yönetme gücü, görevine bağlılığı veya zaafına göre bir mevki atırlar. Kadınların güzelliği, becerisi ya da iktidar hırsı gibi kişisel

özellikleriyle iyi bir yere gelmesi, kendi yeteneklerinden çok erkeklerin zayıflığından kaynaklanmaktadır.⁴⁷ Bu nedenle gelin, istenmeyen davranışlar sergilemeye meyilli ve potansiyel kabahatlidir. Osmanlı'dan giden kız yani Nefise Sultan, devletin çıkarları ve babasına itaat uğruna "kurban" edilmiştir. Hâlbuki ona göre bir kızın evlilikten öncelikli beklentisi sevgi ve yakınlık gibi şeylerdir. Buna rağmen Nefise Sultan, Osmanlıya olan garez ve düşmanlığını bildiği halde babasının emrine itaat ederek, "kendi rahat ve istikbalini hükümetinin nefine (yararına) karşı feda etmiş" ve Karamanoğlu Ali Bey'le evlenmişti. Karamanoğullarına verilerek babası tarafından "başı yakılan" Nefise Sultan, Osmanlı karşısında yenilgiye uğrayan kocasını kurtarma noktasında büyük bir ikileme düşerek sonunda babasından onu affetmesini istemiş, babası da "fedakar" kızının durumuna üzüлüp, isteğini yerine getirmişti (Fatma Aliye, 1331:53-54). Fatma Aliye, bu evliliklerin yapıış nedenlerine değinirken, aynı zamanda evlilik merasimlerinden, düğünlerin ve nikahların oluş tarzı ile burada sergilenen bir takım ritüellerin detayları hakkında bilgi verir.⁴⁸ Teodora'nın Orhan Bey'e verilmesi münasebetiyle İmparator Kantakuzen'in Silivri'de yaptığı düğüne,⁴⁹ Nefise Sultan'ın nikâhı münasebetiyle Karamanoğullarının ona takdim ettikleri mücevherlere⁵⁰ ve Devletşah Hatun-Yıldırım Bayezid düğününün ayrıntılarına değinir.⁵¹

Yazar, eserlerinde cinsiyeti esas alarak, kadınların Osmanlı tarihindeki yerini ortaya koymak gibi bir çaba göstermez. O, sadece zaten ön planda olan kadınların rollerine eğilerek, onları bir hemcins olarak; tarih yazım usulünde belirlediği temel prensiplerin dışına çıkmadan değerlendirir. Eserlerinde, ön plana çıkan kadınların dışında toplumun alt kesimlerindeki sıradan kadınların yapıp ettiklerini gün yüzüne çıkarma çabası yoktur. Fakat kadınlarla ilgili olayların anlatımı sırasında yapılan yorumlar ve kullanılan ifadeler -belki de empatik bir yaklaşımla- kadın bakış açısını yansıtır niteliktedir.

Sonuçta Fatma Aliye

- Yerli ve yabancı kaynakların yanında kendisine ve babasına ait özel notlar ile sözlü tarihi de kullanarak kaynak çeşitliliği sağlamıştır.
- Devrine göre sade bir anlatımı tercih etmiştir.
- Tarih felsefesi ve metot bakımından Ahmet Cevdet Paşa ile, bilhassa, İbn Haldun'dan etkilenmiştir. Tarihte meydana gelmiş tek tek tarihi hadiselerden genellemeler yapma eğilimindedir. Hükümdar ve devlet adamlarının tavır ve davranış kalıplarının başarı ya da başarısızlığa sebep olabileceğine vurgu yapmıştır.
- Tarih yazımı hususunda İbn Haldun'un tenkit esaslarını dikkate almış, öte yandan bu konuda gerek Avrupa'da ve gerekse Osmanlı'da çağının ulaştığı son gelişmeleri takip etmiştir.
- Yazar, özellikle tarih felsefesi ve usulü hakkında babasından etkilense bile tarihteki bir takım olaylara ve değerlere ondan farklı yaklaşmıştır.

- Tarihi olayların meydana gelişini sadece bir takım siyasî sebeplerle açıklamakla yetinmeyip, bunun ötesinde kültürel ve ahlakî yapı ile psikolojik nedenlere değinmiştir.
- Yaşadığı devrin sorunlarına ilgi duymuş, yazdığı eserlerle geçmişten geleceğe bir köprü kurma gayesiyle hareket ederek bir zaferi bir hezimetle kıyaslayıp, bundan çıkarılacak dersleri ortaya koymuştur. Bu anlamda pragmatik ve öğretici bir tarihçilik anlayışı sergilerken olaylara yaklaşımında duygusallıktan olabildiğince uzak modern tarihçiliğin gerektirdiği kriterleri göz önünde tutmaya çalışmıştır.
- Millet, vatan, meşrutiyet, millet iradesi gibi kavramalara eserinde yer vererek yakın gelecekte kurulacak olan Cumhuriyet'in temel esaslarının ilk savunucularından biri gibi görünmektedir.

Notlar

- ¹ Bu çalışma yazarın, daha önce "Fatma Aliye Hanım and Historiography" adıyla Bilig'de yayınlanmış makalenin Türkçe ve kısmen değişikliktir yapılmış halidir. Kırpık, C. (2010). Fatma Aliye Hanım and Historiography. Bilig, 53:139-166.
- ² Kızı Zübeyde İsmet'in Hristiyan olması onun üzüntüsünün ve kendi köşesine çekilmesinin en önemli sebeplerinden biriydi (Aşa, 1993:39-40).
- ³ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), YEE (Yıldız Esas Evrakı), 37/17, Belge tarihi: 09/N/1311/3 Mart 1894.
- ⁴ (BOA, YEE, 38/120, 6/R/1327/27 Nisan 1909).
- ⁵ BOA, YEE, 38/109, 6/R/1327/27 Nisan 1909. Padişahın; "ecnebilere geldiğinde sen de gelir hizmet edersin" iltifatı üzerine yazarın babası Ahmet Cevdet Paşa, padişaha bir teşekkür mektubu kaleme almıştır.
- ⁶ Aşa, eserinde Fatma Aliye'nin tarihe dair eserlerini kısaca tanıtmış ancak tarihçiliğine dair yorum yapacak kadar derin tahlillere girmemiştir. (Aşa, 1993 s. 381-384). Yazarla tanışan Taha Toros ise; "Fatma Aliye, tarihimizde gerileme dönemi olarak nitelendirilen devredeki ulusumuzun felaketlerini, meslekten yetişmiş tarih uzmanı gibi bildirdi" der ve en önemli eserinin Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı adlı kitabı olduğunu belirtir. Fakat tarihçiliğinin detaylarına girmez (Toros, 1998:219-220). Yaprak Zihnioglu, Mediha Göbenli ve Nüket Esen yazdıkları makalelerde Fatma Aliye'nin tarihe dair eserlerinden ve tarih görüşünden söz etmezler. (Zihnioglu, 1999:336-343; Göbenli, 2000:283-288; Esen, 2006:87-96).
- ⁷ Nitekim Ahmet Cevdet Paşa'nın kızına okuttuğu hikmet, felsefe, ilm-i ruh, matematik, geometri, astronomi ve çeşitli İslâmî ilimlere dair dersleri Mecmûa-i Aliye adlı eserde toplanmıştır (Halaçoğlu-Aydın, 1993:449).
- ⁸ Romanları; Hayal ve Hakikat, Muadarat, Refet, Udî, Levayih-i Hayat, Enin, Felsefeye dair eserleri; Teracim-i Ahval-i Felasife, Tedkik-i Ecsam, İslamiyet ve kadınlara dair eserleri; Nisvan-ı İslam, Taaddüt-i Zevcata Zeyl, Namdaran-ı Zenan-ı İslamiyan ve İstila-yı İslam'dır (Aşa, 1993:117, 376-380, 385-397).
- ⁹ Yinanç da Osmanlı'da tarihe dair telif ve tercüme çalışmalarının 1908'den yani hürriyetin ilanından sonra gerçekleştiğini belirtmektedir (Yinanç, 1999:573-575, 595). Ankan, modern tarihçiliğin ortaya çıkmasıyla ilgili şu bilgileri verir: Hürriyetin ilanından sonra kurulan "Tarih-i Osmanî Encümeni, çağdaş anlamda tarih malzemesinin nasıl değerlendirileceği, kaynakların nasıl kullanılacağı, belgelerin ne şekilde ele alınıp işleneceği gibi sorunlara bilimsel yöntemlerle yaklaşılmasının ilk örneklerini verdi." (Ankan, 1985:1592). Süslü ise olayları yalnızca siyasî açıdan değil birçok yönüyle örneğin kültürel, medenî, sosyal açıdan ele alan tarihçiliği modern tarihçilik olarak tanımlayıp, bu anlayışın Batıyla birlikte Türkiye'de de iki dünya savaşı arasında gelişmeye başladığını belirtmektedir (Süslü, 1990:160).
- ¹⁰ Eser, mukaddime ile başlamakta ardından Ahmet Cevdet Paşa'nın doğumundan itibaren hayatı konu edilmektedir. Bu çerçevede paşanın öğrenim hayatı ve devlet kademelerinde aldığı görevler ile dönemin ünlü şahsiyetleriyle ilişkilerine yer verilir. Bunların önde gelenleri Reşit Paşa, Ali Paşa ve Fuad Paşa'dır. Eser Hicri 1271/Miladi 1855 senesi olaylarıyla sona erer. Mukaddime kısmı dışında yazarın yorum yapmaktan kaçındığı söylenebilir.

- ¹¹ Babasının eserleri onun için kıymetlidir. Zira babası hem devletin resmi tarihçisi, hem de birçok üst düzey devlet görevlerinde bulunmuş bir devlet adamıydı. Fatma Aliye, babası Cevdet Paşa'nın eserlerini yazarken Arapça, Farsça, Türkçe dillerinde yazılmış çok sayıda kaynak ile İstanbul, Halep, Mısır ve Şam kütüphanelerindeki kitap ve vesikalardan faydalandığını, ayrıca Fransızca öğretmeni Emin Efendi'nin yardımıyla da Fransızca eserlerden yararlanmış olduğunu belirtmektedir. (Fatma Aliye, 1331:10). Yazarın bu konuya değinmesi söz konusu kaynaklardan kendisinin de yararlanmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.
- ¹² Eserin asıl adı Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa'dır (Ahmet Cevdet Paşa, 1969) Yinanç, A. Cevdet Paşa tarafından kaleme alınan bu eseri İbnül Esir, Ebülfida, İbnülverdi ve Suyuti'den yararlanılarak yazılmış kıymeti olmayan bir derleme olarak değerlendirmektedir (Yinanç, 1999:583).
- ¹³ Hayrullah Efendi, 1817'de İstanbul'da doğmuş, önce dinî alanda eğitim görerek müderris olmuş ardından tıp tahsili almış, doğal bilimlerle uğraşmış, nazırlık ve elçilik görevleri yapmıştır. Bunların yanında yazı yazma alanında da verimli bir kişidir. Yazdığı Tarih-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye adlı eseri dikkate değerdir. Yazar eserini oluştururken yabancı kaynaklardan bilhassa da Fransızca olanlardan faydalanmış, Hıristiyan hükümdarlar hakkında bilgiler vermiştir (Babinger, 1992:390-392). Yinanç ise Hayrullah Efendi'nin tarihçiliği konusunda şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "... Hayrullah Efendi zamanına göre müteahhas denebilecek derecede İslam ve Osmanlı tarihine vakıf bir zattır. Vakalar hakkındaki muhtelif rivayetleri zikir ve mukayese ve münakaşa eden ve hatta biraz da inikadi menabi yapacak kadar zekâya ve bilgiye vakıf olan Hayrullah Efendi aynı zamanda vakıaların sebep ve neticelerini de bulmaya çalışmıştır... Bununla beraber Hayrullah Efendi bu gün elimizde bulunan en mühim membalanmış çoğunu görememiş ve en esaslı me hazları okuyamamış olduğundan eserindeki malumat pek eksik ve aynı zamanda bahsedilen meseleler muhtasar ve nakıstır" (Yinanç, 1999:577).
- ¹⁴ Aynı olay iki kaynaktan şu şekilde yer almaktadır: "Şehzadeler ve ümera-yı askeriyeye münhezimini takip etmekte idiler. Yıldırım Bayezî'te haber koşturuldu. Hemen gelip zat-ı şahane mahsus olan ak sancak altına oturdu. O ak sancak, Sultan-ı Selçukînin Sultan Osman'a vermiş olduğu sancak idi..." (Fatma Aliye, 1331:64). "Şehzadeler ve ümera-yı âsâkir münhezimini takip etmede idiler. Veliahd olan Yıldırım Bayezî'de haber uçurulmakla hemen gelip zat-ı şahane mahsus olan ak sancak altına oturdu. Bu büyük sancak Sultan-ı Selçukî tarafından Osman Şah Gazi hazretlerine verilmiş olan sancaktır." (Ahmet Cevdet Paşa, 1969:583). Bilgi ve ifade benzerlikleri için bkz. (Ahmet Cevdet Paşa, 1969:569-570, 598-600, 606-619, 637-639 ve diğerleri), (Fatma Aliye, 1331:41-43, 94, ve diğerleri).
- ¹⁵ Daha çok Müneccimbaşı adıyla tanınan Ahmet bin Lütfullah, Selanikli olup 1702 yılında ölmüştür. IV. Mehmet zamanında bir süre Müneccimbaşılık da yapan yazarın, Hz. Âdemden 1672'ye kadar olan dönemi anlatan Cami'el Düvel adlı eseri meşhurdur. Eser, 70 kadar eserden yararlanılarak Arapça olarak yazılmış, Ahmet Nedim tarafından Sahaif-ül Ahbar adıyla 1720-1730 tarihleri arasında Türkçeye çevrilmiştir (Babinger, 1992:258-259).
- ¹⁶ Eser, XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Şeybanilerin tarihine dair bilgileri içermekte olup 1663 yılından sonrasında oğlu Enuş Bahadır yazmıştır. Ebul Gazi Bahadır Han, Timurularla ilgili bölümü, yazarı bilinmeyen Mu'izzü'l-ensâb adlı bir eserden faydalanarak yazmıştır. Eser Ahmet Vefik Paşa (1823-1891) tarafından Osmanlı Türkçesine çevrilmiş ve yayınlanmıştır (Kafalı, 1994:358-360).
- ¹⁷ Fatma Aliye, Timur'un hayatı hakkında bilgi veren bu eserin 1830 senesinde Londra'da İngilizce'ye tercüme edildiğini ve Sezar Kantu (Cesare Cantu)'nun da birçok konu hakkında bu eserden yararlanmış olduğunu belirtmektedir (Fatma Aliye, 1331:130).
- ¹⁸ Cesare Cantu, İtalyan yazar ve şair olup, 1807'de Brivia'da doğmuş, 1895'te Milan'da ölmüştür. Çeşitli konulara dair birçok eser yazan Cantu'nun en önemli eseri 35 ciltten oluşan Storia Universale adlı dünya tarihidir. Eserin birçok baskısı yapılmış, İngilizce, Almanca, Fransızca ve İspanyolca gibi dillere çevrilmiştir. (<http://www.newadvent.org/cathen/03306b.htm>). Cantu, son dönem Osmanlı tarihçileri tarafından sıkça başvurulan yazarlar arasındaydı (Yinanç, 1999:579). Örneğin Namık Kemal, yazdığı Osmanlı Tarihinde Cantu'nun tarihinden haberdardır ve onun hakkında şu bilgiyi verir: "Ünlü tarihçi Cesar Cantu, gerek Yunanlıların gerek onları izleyen Romalıların tarihe dair ne kadar kıymetli eserleri varsa, birer birer inceledikten sonra hepsinin açıkça bir ulus bir kişi ya da olayı yükselten ya da küçülten -herkese bir hakikat öğretmek için değil- bir fikre yönelmek için yazılmış şeyler olduğunu anlatır" (Namık Kemal, 1971:16).
- ¹⁹ Fatma Aliye eserinde Juanin (?) adlı bir yazarın eserinden yararlanmış olmakla birlikte yapılan araştırmada söz konusu tarihçi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.
- ²⁰ Sadece bir yerde de yararlandığı kaynağın isim, cilt numarası ve sayfa numarasını vermiştir. (Fatma Aliye, 1331:98).

- ²¹ Alıntı şu şekildedir: “Müverrih Cevdet Paşa Tevarih-i Hülefa’sında Süleyman Çelebi’nin bu firarı için; namus-ı Osmanîyi Moğol atlarının ayakları altına bırakıp Bursa’ya gitti. Galip olmaya yüz tutmuş olan ordu-yu hümayunda azim bir perişanlık zuhur etti diyor.” (Fatma Aliye, 1331:115).
- ²² Sırp Prensesinin adı burada Melica olarak geçmekle birlikte Uluçay, prensesin adının farklı kaynaklarda Maria, Despina ve Olivera şeklinde yazıldığını belirtmektedir (Uluçay, 2001:8). Yine bunlardan da farklı olarak Uzunçarşılı, Iorga’nın söz konusu prensesin adını Marya yahut Mileva olarak kaydettiğini belirtmektedir (Uzunçarşılı, 1994:200).
- ²³ İki kaynaktaki ifadeler karşılaştırıldığında benzer ifadelere rastlanır: “Bervech-i bâlâ Bursa’da ol zelzele-i şedide vuku bulurken Gemlik Vapuru kalkıp Dersaadet’e geldi ve açıktan Bursa üzerinde bir ateş gördüğünü haber verdi. Volkan zuhuruna haml olundu. Sonra yangın olduğu haber alındı. Yine kaydolunmayıp tahirat vüruduna intizar olundu.” (Cevdet Paşa, 1986:35). Aynı konuya dair bilgiler Fatma Aliye’nin eserinde şu şekilde yer alır: “Bursa’da o zelzele olurken Gemlik Vapuru Dersaadet’e gelip açıktan Bursa üzerinde bir ateş gördüğünü haber verdi. Volkan zuhuruna haml olundu. Sonra yangın olduğu haber alındı. Yine kaydolunmayıp tahirat vüruduna intizar olundu.” (Fatma Aliye, 1332:116). İfade benzerliklerine ve aynı ifadelere Tezakir’in diğer sayfalarında da rastlamak mümkündür (Cevdet Paşa, 1986:6-36). Benzer ifadeler ve özetlemeler için bkz. Cevdet Paşa, 1986:6-34, 4-71.
- ²⁴ Bu bilgiler muhtemelen yazarın hatıraları ile babasının kendisine aktardığı bilgilerden oluşmaktaydı. Örneğin “Biz pek küçük sinde iken pederimin Kezzubî Hasan Efendi’den bahs eylediğinde o cahildir dediğini iştiridik. Kara Halil bizim eve geldiğinde ise selamlık dairesinde bulunduğum zamanlar pederimin herkese yapmadığı surette istikbal ve teşyilerini gördüğümde çocukluk hayaliyle bakınırken ağalardan bazıları paşanın hocasıdır derlerdi.” (Fatma Aliye, 1332:19).
- ²⁵ Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet’in başlarında, yararlandığı çok sayıda kaynağın listesini vererek söz konusu eserleri kısaca da tanıtmıştır ki sayısı 50’den fazladır (Ahmet Cevdet Paşa, 1993: 15-23). Namık Kemal ise 1880’lerin sonuna doğru kaleme aldığı Osmanlı Tarihi’nde başta klasik Osmanlı kaynakları olmak üzere Arap, Fars ve Batı kaynaklarını kullanmıştır. Yazar, kullandığı kaynakları karşılaştırıp, bunlar arasındaki benzer ve farklı yönleri ortaya koyarak akla yatkın olanı bulmaya çalışır. Yararlandığı çok sayıda tarihciden bazıları şunlardır: Hoca Sadeddin, İdris-i Bitlisi, Neşri, Hammer, Solakzade, Şerafeddin-i Yezdi, İbn-i Şahne, İbn-i Hacr, Hakîfî, Şerafeddin Erzî, Aşık Paşazade, Cesar Cantu, Dukas, Halko Kondili (Şalkondil), Franzî, Cenazî, Laride. (Namık Kemal, 1971:16, 178, 185, 227, 228).
- ²⁶ (Ahmet Cevdet Paşa, 1993:23). Yinanç, Ahmet Cevdet Paşa’nın eserini sade bir dille yazdığı kanaatindedir (Yinanç, 1999:576). Cevdet Paşa’nın tarihçiliği hakkında bkz. (Bıçak, 1997: 17-57). Cevdet Paşa’nın sade bir anlatımı tercih etmesinde Reşit Paşa’nın etkisi büyük olmalıdır. Fatma Aliye’ye göre Osmanlı Devleti’nde dilin açık yazılması ve resmi işlemlerin o şekilde yapılması usulü Reşit Paşa tarafından başlatılmış olup “birincilik şerefi de o zat-ı aliye aiddir”. Cevdet Paşa ise eserlerini yazmaya başlamadan önce Reşit Paşa’nın yakınında bulunmaya başlamış, çocuklarına özel dersler vermiş ve uzun yıllar birlikte çalışmışlardır (Fatma Aliye, 1332:31-33).
- ²⁷ (Ahmet Midhat Efendi, 1994:64-65). Fatma Aliye’nin, yazdığı yazıların gazetelerde yayınlanması ve devrine göre sade bir dil kullanılması yüzünden bunları Ahmet Mithat Efendi’nin yazdığı şeklinde söylentiler yayılmıştır. Ahmet Mithat Efendi bu konuyla ilgili olarak; “İnsan elbette beğendiği şeyleri taklit dahi edebilir. Sade yazmak çığırını açmak ve geliştirmek için otuz yıldan fazla zaman harcadığım herkesçe bilinen bir şeydir.” (Ahmet Midhat Efendi, 1994:83. Öyle anlaşılıyor ki sade, anlaşılır ifadelerde yazma konusunda Fatma Aliye eserlerini çokça okuduğu Ahmet Mithat Efendi’nin de etkisinde kalmıştı.
- ²⁸ Cevdet Paşa, tarihçinin tarafsızlığı ile ilgili şu görüşlere sahiptir: “İşte böylece bu tarihin yazılmasına başlanıyor, insaf ve taraf tutmamak usulüne uyularak bir şahsı veya bir tarafı tutmaktan çekinerek olayların doğruluğuna ve doğruluk sebeplerinin araştırılmasına gücümüz yettiği kadar gayret ve ihtimam gösterilmiştir.” (Ahmet Cevdet Paşa, 1993:23-24).
- ²⁹ Cevdet Paşa, Reşit Paşa’dan övgüyle bahsetmekle birlikte yer yer eleştirmekten de geri kalmamıştır (Halaçoğlu, 1994:25-29).
- ³⁰ Fatma Aliye’nin Reşit Paşa hakkındaki bilgi ve kanaatlerinin babası vasıtasıyla oluştuğu anlaşılmaktadır (Halaçoğlu, 1994:25-29).
- ³¹ (Fatma Aliye, 1332:37, 41-48, 55, 58, 109-111). Eserin birçok yerinde Reşit Paşa ile Cevdet Paşa’nın çeşitli hizmetlerinden övgüyle söz edilir. Reşit Paşa’nın Tanzimat’ı ilan etmesi, Mısır meselesi karşısındaki tutumu ile Rusya karşısında İngiltere, Fransa ve Sardunya devletlerini Osmanlı

Devleti'nin yanına çekmesi Fatma Aliye'nin onu övmesine vesile teşkil eden sebeplerden bazıdır (Fatma Aliye, 1332:40, 77-80, 103-104.).

- ³² Fatma Aliye'nin Reşit Paşa hakkındaki bilgi ve kanaatlerinin babası vasıtasıyla oluştuğu anlaşılmaktadır (Halaçoğlu, 1994:25-29).
- ³³ (Fatma Aliye, 1332:37, 41-48, 55, 58, 109-111). Eserin birçok yerinde Reşit Paşa ile Cevdet Paşa'nın çeşitli hizmetlerinden övgüyle söz edilir. Reşit Paşa'nın Tanzimat'ı ilan etmesi, Mısır meselesi karşısındaki tutumu ile Rusya karşısında İngiltere, Fransa ve Sardunya devletlerini Osmanlı Devleti'nin yanına çekmesi Fatma Aliye'nin onu övmesine vesile teşkil eden sebeplerden bazıdır (Fatma Aliye, 1332:40, 77-80, 103-104.).
- ³⁴ Cevdet Paşa'daki İbn Haldun etkisi için bkz. (Ahmet Cevdet Paşa, 1969:598).
- ³⁵ Gerçekten de İbn Haldun, tarih araştırmalarında bir takım usuller ortaya koyarken eski tarihçileri eleştirir. Onların, bilgileri gerçek olup olmadığına bakmadan yalnız nakil ve rivayete dayanarak yazdıklarını, hikmet ve felsefe bakımından incelemediklerini, tabiat kanunlarına uyup uymadığına dikkat etmediklerini, naklettikleri bilgileri itina ile incelemediklerini bu nedenle de hakkında haber verilen olayların meydana gelmesinin mümkün olup olmadığını ortaya koymadıklarını belirtir. Yine herhangi bir fikir veya mezhebe taraftar olmanın haberlere yalan karıştırılmasına neden olacağını belirterek, bir fikir veya mezhebe taraftar ve meyilli olmanın gelen haberi insanın dikkatle düşünüp tenkit süzgecinden geçirmesine mani olacağını, yanlış bilgilerin kabul ve nakledileceğini belirtmektedir (İbn Haldun, 1997:7, 19, 83).
- ³⁶ İbn Haldun, bir devletin çalışıp istenilerek kurulduğunu ancak bir süre sonra bu çabalann arkasını kesildiğini, hükümdarların artık zorluklara katlanmayı bırakarak rahatlık ve sükûnet içinde yaşamayı tercih ettiklerini belirtir. Bu dönem hükümdarların bahçeli, havuzlu saraylar kurarak gösterişli ince işlemeli zarif elbiseler giydiklerini, yemeklerine ve yemek yedikleri kapların zarafetine önem verdiklerini belirtir (İbn Haldun, 1997: s.424-426). İbn Haldun, devletin kurulmasıyla istikrân ve iktidarın sağlandığını, bunu refahın takip ettiğini belirtmektedir. Ona göre, bu dönemde sıradan ihtiyaçlar yerini lüks ve zevk verici şeylere bırakır. Lüks ve rahata alışan insanlar, bundan taviz vermez hale gelirler. Kuruluş aşamasında devlet için güç kaynağı olan refah ve lüks, zamanla onun sonunu hazırlayan sebebi teşkil eder (Görgün, 1999:550). Ayrıca İbn Haldun'un görüşleri hakkında bkz. (Hassan, 1977).
- ³⁷ Buna örnek olarak da Sırp Kralının kız kardeşiyle evlenirken, evlilik bedeli olarak Semendire kalesi ile civarını vermesini göstermektedir (Fatma Aliye, 1331:92-94).
- ³⁸ İbn Haldun, değişen olayların ardında değişmeyen bazı ilkelerin olduğunu, geçmişle geleceğin suyun suya benzediğinden daha fazla benzediğini belirtmektedir (Görgün, 1999:545).
- ³⁹ "Halife Emin, kölesi Kevser"le balık tutmakla meşgul iken ümerasından biri kopuş "biraderinizin ordusu geliyor" dediğinde Emin; "Kevser üç balık tuttu, ben hala bir balık tutamadım, beni rahat bırak" demesi gibi Emir Süleyman da haramda Evrenus Bey'e "Lala, sen bunamışsın, Musa gibi tabancamızın altında büyümüş bir çocuk ne iş görebilir?" diye Evrenus Bey'i istiklal etmiş. (Fatma Aliye, 1331:136).
- ⁴⁰ Erzincan'da doğan Ali Seydi Bey (1870-1933), Mülkiye'yi bitirdikten sonra çeşitli devlet kademelerinde çalışmış, milletvekilliği ve valilik yapmıştır. Bir süre öğretmenlik de yapan Ali Seydi Bey, 1909 yılında kurulan Tarih-i Osmanî Encümeni daimi üyeliğine seçilmiştir. Okullara yönelik tarih ders kitapları kaleme alan yazarın tarih alanındaki eserlerinden bazıları şunlardır: Hükümet-i İslamiye Tarihi, Sokulu Mehmet Paşa, Alemdar Mustafa Paşa Yahut Tarih Tekerrürden İbarettir, Tarih-i İslamdan Bir Yaprak:Aşere-i Mübeşşerenin Terceme-i Ahval ve Menakibi. (Uzun, 1989:442-445).
- ⁴¹ 1880 veya 1881'de İstanbul'da doğan Ahmet Refik 1937 yılında öldü. Mekteb-i Harbiye'yi bitirdikten sonra uzun yıllar askerî okullarda Coğrafya, Fransızca ve Tarih hocalığı yaptı. Çeşitli askerî görevlerde de bulunan Altınay, Tarih-i Osmanî Encümeni üyesi oldu. Çok sayıda kitap ve makaleye imza atan yazar " bizde eski tarihçiliğin son, modern tarihçiliğin ilk, popüler tarihçiliğin ise en iyi temsilcisidir." (Özcan, 1989:120-121).
- ⁴² II. Abdülhamit tahta geçtikten bir süre sonra amcası Abdülaziz'in ölümünden Mithat Paşa'yı sorumlu tutarak tutuklatılmasına karar vermişti. Bu sırada Ahmet Cevdet Paşa, Adliye Nazırıydı. Mithat Paşa, tutuklanacağını anlayınca Fransız sefaretine sığınmıştı. (BOA, Y.EE, 18/40, 20. C.1298/19 Mayıs 1881.) Paşa burada Fransa'ya iltica talebinde bulunmuş fakat Fransız sefaretini bunu kabul etmemiş hatta onu kolluk kuvvetlerine teslim etmişti. Cevdet Paşa, bu tavrından dolayı Fransız büyükelçisine teşekkür etmişti (BOA, Y.EE, 16/4, 22.C.1298/21 Mayıs 1881). Ahmet Cevdet Paşa'nın, Mithat Paşa'nın tutuklanmasında ve sonrasında yapılan yargılanması sırasında oynadığı rol oldukça tartışmalı olmuştur. Yaygın kanaat onun mahkeme safahatına ciddi biçimde müdahale ettiği ve kararın

padişahın istediği doğrultuda çıkmasına etkiye bulunduğu yolundadır. Buna dair bkz. (Uzunçarşılı, 1987, 200). Cevdet Paşa'nın genel anlamda II. Abdülhamit'le arasının iyi olduğu anlaşılmaktadır. O, Meclis-i Mebusan'ın kapatılması uyanında padişahı desteklemiş, Maruzat adlı eserini Abdülhamit'in isteği ile ve onun mizacına uygun bir dille yazmış ve yer yer dedikodulara bile yer vermişti (Halaçoğlu-Aydın, 1993:449).

⁴³ Örneğin bu dönemde maarifin karantıya sürüklendiğini dile getirir (Fatma Aliye, 1331:8).

⁴⁴ Gerda Lerner, 1979'da tarihe kadınların gözüyle bakılması ve geçmişin onların değerleriyle düzenlenmesi durumunda, bilinen tarihin tamamen "farklı bir ışık altında görüneceğini" söylemişti. (Berktaş, 2003:28).

⁴⁵ Bunlardan Mal Hatun, Osman Gazi ile gönüllü olarak evlendiği için istisna tutulması gerekir.

⁴⁶ I. Murat, Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanlığını bildiği halde kızı Nefise Sultanı Rumeli'de yaptığı gazalara rahat olmak için Karamanoğullarının hükümdarı Ali Bey'e vermişti. Teodora ve Melica (Maria)'da da aynı gerekçelerle Osmanlı hanedan mensuplarına verilmişlerdir (Fatma Aliye, 1331:45, 53).

⁴⁷ Bizans Prensesi Teodora ile yaptığı evlilikten dolayı Fatma Aliye, Orhan Bey hakkında şu yorumu yapmaktadır: "...hubb-u devlet ve hükümet emel ve maksat ona canından daha kıymetdâr idi. O yolda canını ne kadar defalar muhâtaralara koyarak kaleler fethetmiş olan o yiğidin kalbi feth olunur kalelerden değildi. Değil bir Bizans güzeli, bütün dilberân-ı cihan etrafını sarsa onu yolundan çeviremezlerdi. Zevceye karşı olan vazifesini vazife-i hükümete karıştırmazdı." Orhan Gazi, gönlünü heva ve hevesine kaptırmamış, bütün aşk ve şevkini maksadına yani fetihlere adamıştı. Öte yandan Yıldırım Bayezit, içkiye ve Melica (Maria)'ya âşıktır. Bu nedenle Melica (Maria), ona her istediğini yaptırabilmektedir. Aslında Prenses Osmanlı sarayına haince planlarını icraata geçirmek için gönderilmiş bir casus değildir ve Osmanlı'nın başına gelenlerden dolayı suçlanamaz. Oysa Teodora'nın Orhan Gazi üzerinde aynı etkiye sahip olmadığını görmekteyiz. Dolayısıyla erkeğin, tutum, davranış ve tavır kadının gücünün sınırlarını da belirlemektedir. (Fatma Aliye, 1331:29-30, 91-92). Bu noktada Fatma Aliye, erkek merkezli, erkeğin durumuna göre konumu belli olan bir kadın tipi çizmektedir ki, geleneksel Türk düşüncesinin ve bu yönüyle erkek bakış açısının dışına çıkmaz.

⁴⁸ Bu konuda yazar, tarih yazan bir erkeğe örneğin Namık Kemal'e göre daha dikkatlidir ve daha fazla ayrıntı verir. Mal Hatun-Osman Bey evliliği ile Yıldırım Bayezit-Devletşah Hatun ve Nefise Sultan-Ali Bey evliliğine ait nikâh ve düğün törenleri hakkındaki bilgilerle Fatma Aliye'nin eserindeki bilgiler kıyaslandığında çok daha az yer verildiği görülür. (Namık Kemal, 1971:34-35, 125-126, 131). Ayrıca Namık Kemal Melica (Maria)-Yıldırım Bayezit evliliğine hiç yer vermemiştir. Cevdet Paşa da söz konusu evliliğin merasimine dair hiç detay vermemiş, sadece evliliğin gerçekleştiğini vurgulamıştır (Cevdet Paşa, 1969:593).

⁴⁹ Düğünün ayrıntısı için bkz. (Fatma Aliye, 1331:28-29).

⁵⁰ "...birçok ölçekler dolusu elmas, yakut, zümrüt, lal, zeberced gibi cevahir-i giranbaha ve yüz kantar deve yükü misk-i anber ve ipliği zikıymet kumaşlar..." (Fatma Aliye, 1331:45).

⁵¹ Yazar, Melica (Maria)'nın mükemmel bir çeyizle gelin geldiğini belirtirse de detaya girmez. (Fatma Aliye, 1331:42-43, 92).

Kaynakça

Afyoncu, E. (2003). Osmanlı Siyasî Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 1(2): 101-106.

Ahmet Cevdet Paşa (1993). *Tarih-i Cevdet, Sadeleşiren: Dünder Günday, I*, İstanbul:Üçdal Neşriyat.

Ahmet Cevdet Paşa (1969). *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, II. İstanbul: Bedir Yay.

Ahmet Cevdet Paşa (1986). *Tezâkir 1-12;40 Tetimme*, Yay.Baysun C. Ankara: TTK.

Ahmet Mithat (1311). *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrire-i Osmaniyenin Neşeti* (Der. Galin M.). İstanbul.

- Ahmet Midhat Efendi (1994). *Fatma Aliye Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu* (Osmanlıcadan Çev. Ermat, B.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Aşa, H.E. (2001). *Fatma Aliye Hanım: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Akyüz, Y. (1999). *Türk Eğitim Tarihi: Başlangıçtan 1999'a*. İstanbul: Alfa Basım.
- Akyüz, Y. (1999). Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer'in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı. *Milli Eğitim Bakanlığı Yay.*, 143:12-32.
- Ankan, Z. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik. İçinde, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları(VI):1584-1594.
- Babinger, F. (1992). *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (Çev. Üçok, C.). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). YEE (Yıldız Esas Evrakı), 37/17, Belge tarihi: 09/N/1311/3 Mart 1894.
- BOA, Y.E.E. 18/40, 20. C.1298/19 Mayıs 1881.
- BOA, Y.E.E. 16/4, 22.C.1298/21 Mayıs 1881.
- BOA, Y.E.E. 38/120, 6/R/1327/27 Nisan 1909.
- BOA, Y.E.E. 38/109, 6/R/1327/27 Nisan 1909.
- Berktaş, F. (2003). *Tarihin Cinsiyeti*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Bıçak, A. (1997). Cevdet Paşa'nın Tarih Bilinci: Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895). İçinde, *Sempozyum Bildirileri Kitabı* (9-11 Haziran 1995). Ankara: TDV Yay.
- Çetinsaya, G. (2003). Türkiye'de Siyasî Tarihçiliğin Yükselmeden Düşüşü: Gök Ekini Biçmiş Gibi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1(2):7-10.
- Ergin, O. (1977). *Türk Maarif Tarihi, I-II*. İstanbul: Eser Matbaası.
- Esen, N. (2006). *Modern Türk Edebiyatı Üzerine Okumalar*. İstanbul:İletişim Yay.:87-96.
- Fatma Aliye, (1331). *Tarih-i Osmanî'nin Bir Devre-i Mühimmesi Kosova Zaferi-Ankara Hezimet*i. Dersaadet (İstanbul): Kanaat Mat.
- Fatma Aliye (1332). *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*. Dersaadet (İstanbul): Kanaat Mat.
- Göbenli, M. (2000). Ahmet Midhat Efendi ve Osmanlı Türk Kadın Yazarları Fatma Aliye Hanım ve Şair Fıtnat Hanım. *Tarih ve Toplum*, 203: 283-288.
- Görgün, T. (1999). İbn Haldun. İçinde, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, (XIX):538-555.

- Halaçoğlu, Y. & Aydın, M.A. (1993). Cevdet Paşa. İçinde, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (VII):443-450.
- Halaçoğlu, Y. (1994). Ma'ruzat ve Tezahir'de Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Erkanı. İçinde, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi:25-29.
- Hassan, Ü. (1977). *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*. Ankara: Sevinç Mat.
- İbn Haldun (1997). *Mukaddime I* (Çev.Zakir Kadirî Ugan). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kafalı, M. (1994). Ebül Gazi Bahadır Han. İçinde, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (X):358-360.
- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: TTK.
- Namık Kemal (1971). *Osmanlı Tarihi* (Bugünkü Dile Aktar. Ilgar U.& Ilgar İ.). İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Özcan, A. (1989). Ahmed Refik Altınay. İçinde, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, (II):120-121.
- Süslü, A. (1990). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e I. İçinde, *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokiyumu Bildiriler*. Elazığ: Bizim Büro Basımevi:159-163.
- Toros, T. (1998). *Mazi Cenneti*. İstanbul: İletişim.
- Uluçay, M.Ç. (2001). *Padişahların Kadınları ve Kızları*. Ankara:TTK
- Uzun, M. (1989). Ali Seydi Bey. İçinde, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, (II):442-445.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1994). *Osmanlı Tarihi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1987). *Mithat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dair Vesikalar*. Ankara: TTK.
- Uzunçarşılı, İ.H. (2000). *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*. Ankara: TTK.
- Yazan, Ü.M. (1992). *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*. İstanbul: İnsan Yay.
- Yinanç, M.H. (1999). Tanzimat'tan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik. *Tanzimat*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi (II):583.
- Zihnioğlu, Y. (1999). Erken Dönem Osmanlı Hareket-i Nisvanının İki Büyük Düşünürü Fatma Aliye ve Emine Semiye. *Tarih ve Toplum* 31(186):337-338.